

SIPOS LÁSZLÓ

A CIGÁNY ETNIKUM IDENTITÁSFORMÁI ÉS ANNAK IDENTITÁSPROBLÉMÁIVAL KAPCSOLATOS KÉRDÉSEI



Közép-Európa országaiban (Ausztriában, Csehországban, Lengyelországban, Szlovákiában, Magyarországon, Szlovéniában, Horvátországban), valamint a történeti-egyházi, kulturális jellemzők révén ehhez a térséghez tartozó három történeti régióban (Kárpátalján, Erdélyben és a Vajdaságban) összesen 107 nemzeti, etnikai kisebbségi csoport található. Ezekben az államokban a roma közösségek mellett magyar és szlovák kisebbségek (mindkét államban), valamint német népcsoportok (hat államban) alkotják a közel hatvan kisebbségi csoport nagyobbik felét. Lélekszámban a hivatalos adatok szerint a 2,75 milliónyi határon túli magyar, a valósághoz minden bizonnyal közelebb álló becslések alapján azonban már a 4,5–6 millióra becsült közép-európai cigányság alkotja a legnagyobb lélekszámú közép-európai kisebbség-csoportot. Ez utóbbi becslések átlagát alapul véve a kisebbségek arányszáma megközelíti a térség összlakosságának 12-13 százalékát.

A „roma/cigány identitás” kérdéskör vonatkozásában megkerülhetetlen, hogy tisztázzuk a „romákra”, illetve „cigányokra” vonatkozó etnikai címkék jelentését és azok helyes használatát. Fontos, hogy a „roma” és a „cigány” kifejezések pozitív és negatív hatásával egyaránt megismerkedhessünk. A „cigány” és a „roma” kifejezések helyes használatát, az emberi, jogi,

illetve az értelmiségi oldalról és az úgynevezett politikai korrektség jegyében vívott „harc” bonyolítja leginkább. Ez magyarázza azt a tényt, hogy a cigányokkal kapcsolatos szóhasználat nem csak hétköznapi, hanem a tudományos nyelvben is tisztázatlan.

A roma lakosságot a köztudat a kulturált polgári életmóddal, etikával, szokásokkal ellentétes, ezektől idegen, megvetett viselkedésmóddal azonosítja. Leggyakrabban etnikumként, anyaország nélküli, a többségi nemzektől eltérő kultúrával rendelkező kisebbségként vagy aszociális és deviáns társadalmi csoportként tartják számon (Orsós, 2008). A „cigány” megnevezést „sokan” bántó, gyalázó kifejezésnek vélik, annak pejoratív élet keresik, és azt gúnyolódva használják. De olyan cigány közösségek is léteznek – például a beások –, akik a roma megjelölést utasítják el. Az etnikum tagjai a „roma” szóhasználatot szeretik, de a csoport felélenek a „cigány” szóhasználat is megfelelő (Ladányi – Szelényi, 2004, 29-46). Írásomban mindkét („roma” és „cigány”) kifejezést használni fogom.

A DEMOGRÁFIAI KUTATÁSOK NEMZETISÉG-MEGHATÁROZÁSAINAK HIÁNYOSSÁGAI

Szlovákiában – más országokhoz hasonlóan – a „roma kérdés” a leggyakrabban vitatott kérdések közé tartozik. A romák önbesorolása a közéletben és

az etnikai adatok gyűjtése során egyaránt állandó problémát jelent (az etnikai adatgyűjtés céljai, de leginkább módszerei jelentenek nehézséget). Annak ellenére, hogy a romákra vonatkozó demográfiai statisztikák és demográfiai elemzések adatai ismertek, nagyon nehéz meghatározni, hogy valójában ki számít cigánynak. Az a cigány, akit a környezete annak tart – vagy az, aki magát sorolja be a cigányok közé?

A cigány-meghatározások különbözősége jelentős eltéréseket teremt a társadalomtudományi vizsgálatokban. A demográfiai kutatások két kutatási módszerrel írják körül a nemzetiséghez való tartozást. Az egyik leggyakrabban használatos népszámlálási mód az úgynevezett *kijelölő módszer*. Eszerint cigány az, akit a környezete a különböző antropológiai tulajdonságok alapján (pl. bőrszín, életmód, szociális helyzet, stb.) annak tart. E módszer hiányossága, hogy ha valakiket a szociális helyzetük alapján tartanak cigánynak, akkor azokat a nem cigányokat is ide sorolják, akik a társadalom szélén élnek. De akár ennek az ellenkezője is előfordulhat: az integrált cigányokat nem sorolják a cigányok közé. Ez a megközelítés leginkább a múlt század első felében uralkodott, ám ma is gyakran találkozunk vele – annak ellenére, hogy mára bebizonyosodtak a módszer mentén született etnikum-meghatározások romboló hatásai (pl. holokauszt). Saját példám-

ból merítve: az emberek többségét megbotránkoztatja, amikor a külső rasszjegyeim ellenére magyar nemzetiségűnek valom magam, mivel emberellenesnek, méltatlannak tartom a pusztán antropológiai jegyek alapján történő kategorizálást.

A másik népszámlálási stratégia a *választó módszer*, amely önmeghatározás alapján állapítja meg a nemzeti hovatartozást – azonban ez se nyújt száz százalékos pontosságot. Ez a módszer a jogszabályokat illetően megfelel az elvárásoknak, mivel megegyezik az 1989-es adatvédelmi törvénnyel, ami alapján az etnikai hovatartozást csak az érintett írásos beleegyezésével lehet nyilvántartani. E törvény alapján cigánynak csak az számít, aki magát a népszámláláson, szavazásnál, az iskolában, az önkormányzatnál cigánynak vallja (Orsós, 2008). E módszer eredménye változó, mivel kevésbé lesz hajlamos magát valaki cigánynak nevezni, ha attól tart, hogy ettől hátrányos helyzetbe kerülhet. Mindez attól is függ, hogy mennyire tartanak a megkérdezés időpontjában a válaszadók a cigányellenes előítéletektől.

ÖNKATEGORIZÁCIÓS STRATÉGIÁK

Az identitás bevallásának elvi és módszertani gondja a *romák asszimilációs vágya* is lehet. Javarást ez nem a statisztikai adatgyűjtések hibája, inkább a társadalmi és politikai okok utóhatása. Az első világháború után lezajlott területi és politikai fordulatok során a nemzeti hovatartozás bevallása, közlése időnként hátrányos következményekkel – pl. kitelepítés, lakosságcserével – járó politikai állásfoglalást jelentett. Ebből adódóan a nemzeti kisebbségek nem minden tagja vállalta tényleges nemzeti hovatartozását (Hoóz, 2000). Egyénileg vagy csoportként a romáknak öt esetleges identitás-stratégialehetsége adódik. Az öt „stratégialehetség” mindegyike másfajta összetételű identitást eredményez.

Elsőként az *asszimilációs* (ezen belül a „természetes”, illetve „erőszakos asszimilációt” különböztetünk meg) *stratégiákat* emelem ki. A természetes (önkéntes) asszimiláció alatt a másik nép nemzeti sajátosságának teljes átvételét és az adott nemzetbe való beleolvadást értjük (egy csoport értékeinek, normáinak és viselkedési szabályainak szociális integrálása vagy átvétele egy másik csoport által). Az asszimiláció a csoport eredeti jellemzőinek feladásával jár (Bakos, 2002, 53). Az „önkéntes asszimilá-

ció” lényegében saját elhatározás eredménye, leggyakoribb példái a vegyes házasságok. Az erőszakos asszimiláció „olyan törekvés, amely a kisebbség kultúrájának, nyelvének elsorvasztását tűzi ki célul, és arra törekszik, hogy a kisebbség nyelvében, kultúrájában az uralmon lévő többséghez legyen hasonlatos” (Kende–Kosztandinidisz–Szilassy). A természetes és erőszakos beolvadás egyaránt a kulturális különbség megszűnését eredményezi (Romsics, 2008).

Az asszimiláció ellenpólusaként feltehető a *disszociatív identitás*, ami alatt azt értjük, hogy a kisebbség tagjainak önjellemzésében kizárólag kisebbségi elemek dominálnak, vagyis a lehetséges identitásfenyegetés hatására az egyének kizárják többségi identitásukat, a kisebbségi azonosságtudatuk viszont fel erősödik (Békés, 2010).

A következő stratégialehetség a *kettős*, illetve *többes identitás* („bikulturalizmusként”, „kultúrák egyensúlyozásaként” is emlegetik) választása. Az adott kisebbség tagjai egyszerre születnek bele a többségi társadalomba és a kisebbségi közösségbe – így többségi identitásuk mellett kisebbségi identitásuk (másodlagos szocializációjuk során tanult identitásuk) is van. A „kettős”, illetve „többes identitásban” a többségi és kisebbségi elemek egymást harmonikusan kiegészítik (Kállai–Jóri, 2009).

Marginális identitásról akkor beszélhetünk, amikor a kisebbség tagjai számára sem a kisebbségi, sem a többségi elem nem fontos az önmeghatározása során – például az egyén, illetve csoport foglalkozása mentén definiálja magát (Tóth, 2004).

Ötödik stratégiaként az úgynevezett *rejtett identitás* (túlélési stratégia) fogalmáról beszélhetünk. A „rejtett identitás” során a kisebbségi csoport tagjai nem adják fel a csoporthoz való tartozásukat, csak bizonyos szituációban döntenek úgy, hogy a diszkriminációtól való féltel miatt elrejtik azt a környezetük előtt (Szabóné, 2011, 166). Ez a fajta stratégia akkor maradhat rejtett, ha valaki tudatosan el akarja rejtetni identitását (de mindez nem tudatosan is megtörténhet), vagy antropológiai jegyei alapján nem ismerhető fel. Ezek a kisebbségi tagok könnyedén beolvadhatnak a társadalomba, mivel nincsenek megkülönböztető külső jegyeik, illetve a többség gondolkodásában élő sztereotípiák sem jelennek meg náluk (pl. életmód, iskolai végzettség, viselkedési forma, stb.). A külföldön élő cigányok abban az esetben, ha a rasszjegyek alapján mégis

felismerhetők, gyakran választják azt a stratégiát, hogy spanyoloknak vagy olaszoknak vallják magukat.

A ROMA IDENTITÁSSAL VALÓ AZONOSULÁS NEHÉZSÉGEI

A számtalan önkategorizációs kudarc mögött az identitás különböző jelenségeit, „zavarait” figyelhetjük meg – az egyik ilyen kudarc a roma diákok körében ismert iskolai sikertelenség. Közép- és Kelet-Európában, így Szlovákiában is elterjedt gyakorlat a roma gyerekek hátrányos megkülönböztetése, iskolai elkülönítése, szegregált iskolákba vagy osztályokba sorolása. Ez az elkülönítés leggyakrabban a szellemi fogyatékosok számára fenntartott oktatási intézményekbe való átirányítást jelenti. Ez önmagában nemcsak szegregációt eredményez, hanem identitásproblémát is okoz, mert szellemi fogyatékosnak minősíti a roma gyerekek jelentős részét, amivel elvágja a továbbtanulás esélyeit (Mayer, 2003, 63).

Ahhoz, hogy megismerjük a roma származású gyerekek iskolai beilleszkedésének nehézségeit, illetve elsősorban annak tényleges okait, meg kell, hogy ismerjük mindazokat a külső vagy belső tényezőket, amelyek a jelenlegi helyzethez vezettek.

A roma gyerekek rengeteg tapasztalattal rendelkeznek arról, mit jelent egy olyan országban élni, ahol megvetett, sztereotípiákkal sújtott, elnyomott kisebbség tagjaként vannak elkönyvelve. Mély nyomot hagynak bennük azok a negatív tapasztalatok, amelyek iskolai, mindennapi életüket kísérik, amelyek baráti vagy akár párkapcsolataikra is hatással vannak.

A szociálpszichológia szerint a „szociális identitás” fejlődése, ezen belül az „etnikai identitás” változása egy olyan folyamat, amely során az etnikai kisebbségi személy megérti és elfogadja, hogy az adott etnikai csoporthoz tartozik. Ez a tudatosodási folyamat fokozatosan formálódik, és rendszerint a serdülőkor végére is befejeződik. A folyamat fontos része, hogy milyen értéket párosít ahhoz a közösséghez, amelyhez az etnikai csoport tagja tartozik. Itt felmerül a kérdés, a roma identitású gyermek vajon képes-e pozitív identitást kialakítani saját közösségéhez, vagy ellenkező esetben a külső fenyegetés miatt negatív jegyekkel ruházza fel saját csoportját, aminek eredménye a „negatív önmeghatározás”, a „negatív identitás” és saját közösségének elutasítása (Neményi, 2007).

A roma etnikai identitás kialakulásának alapvető tényezője az úgynevezett „stigma”, amivel a többségi társadalom a romákat sújtja. A stigmatizáció három típusát ismerjük: a testi fogyatékoságot, a „jellemhibákat” (akaratgyengeség, szenvedélyek), illetve a faji, nemzeti, vallási hovatartozást. „A stigma olyan viszony, mely egy jellemvonás és egy sztereotípiá között áll fenn” (Goffman, 1981, 184). Akár személyesen átélt konfliktushelyzetekből ered az a negatív tapasztalat, ami a romákat kívülről éri, akár roma társaikkal együtt megélt kiközösítő, averzív, verbálisan vagy – ritka esetben – ténylegesen támadó megnyilvánulásból származik is, ez a kívülről megalkotott kép áthatja saját maguk és csoportjuk egészének megítélését. A kívülről érkező negatív kép elkerülhetetlenül valamifajta reakciót vált ki az érintettek közül – adott esetben azokból a roma serdülőkből, akik éppen abban az életkorban vannak, amikor identitásuk formálódik, megszilárdul. Ha a roma gyerekek a mindennapjaikban negatív, averzív viselkedésformával találkoznak, akkor nehezen elképzelhető, hogy a saját, többségitől eltérő származási csoportjukkal képesek büszkén azonosulni.

A mindennapi tapasztalatok is nagymértékben hozzájárulnak az „etnikai identitás” kialakulásához, és ezek a tapasztalatok többnyire arról árulkodnak, hogy a kisebbségi személyek számára korlátozottak a választási lehetőségek, nem jutnak hozzá olyan szolgáltatásokhoz, gyakorlatokhoz, amelyekhez a többségi társadalom tagjai hozzáférnek.

Az etnikai csoporttal szembeni előítélet, amelyet a kisebbséghez tartozó,

akár személyes, akár intézményes szinten megtapasztal, olyan veszélyt jelent, amely a kisebbségi csoport hovatartozását tudatosíthatja. Ez effajta fenyegetés az adott etnikai csoport tagjának egész személyiségét érinti, hiszen a testével is megjelölt, faji kisebbségként észlelt személy számára lehetetlenség kimenekülni abból a csoportból, amely nagyrészt a kívülről érkező kategorizáció terméke (Neményi, 2007). „Az etnikai kisebbséghez tartozó gyerekek identitásának fejlődésével kapcsolatos kutatások rámutatnak, hogy éppen a sztereotípiák, előítéletek, a diszkrimináció járulnak hozzá annak a korai tudatosodásához, hogy a gyermek egy stigmatizált csoport tagja, akivel szemben az oktatási rendszer nem is támaszt magas elvárásokat” (Neményi, 2007). Azon etnikai csoport tagjai, akik rendszeresen megélik, hogy nem individuumként, hanem egy általánosított sztereotipizált csoport tagjaként vannak kezelve, akarva-akaratlanul beépítik a többség által sugallt képet a saját megítélésükbe.

A sztereotípiá fenyegetésére adott válasz a „sztereotípiaszorongás” (Steel-Aronson, 1995), amikor már nem csak a személyre szóló megítélés gátolja a sztereotípiá által sújtott személy kibontakozását. A „sztereotípiaszorongás” tehát egy olyan önmagát beteljesítő jóslat, ami a roma tanulók gyenge iskolai eredményeiben, sikertelenségében mutatkozhat meg.

FELHASZNÁLT IRODALOM

■ Bakos Ferenc (2002): *Idegen szavak és kifejezések kéziszótára*. https://static.akademiai.hu/media/2/3/6/3/2/-idegen_szavak_es_kifejezesek_szotara_bakos_ferenc-23632.pdf

■ Békés Nóra (2010): *Az értelmiségi lét felé haladó roma fiatalok identitásalakulása*.

http://vmtdk.edu.rs/fex.file:BekesDOL_doc/B%C3%A9k%C3%A9sDOL.doc.

■ Hoóz István (2000): *Népszámlálás és nemzetiség*. http://www.hhrf.org/kisebbssegkutatas/kk_2000_04/cikk.php?id=345

■ Kállai Ernő – Jóri András (2009): *Az etnikai adatok kezeléséről szóló vizsgálat megállapításairól*. <http://kisebbssegombudsman.hu/data/files/158627216.pdf>.

■ Kende Anna–Kosztandinidisz Diana–Szilassy Eszter: *Asszimiláció és kisebbségi identitás*.

<http://www.c3.hu/~jelkep/JK992/kende/kende.htm>

■ Ladányi János–Szelényi Iván (2004): *Roma etnicitás és társadalmi kirekesztettség*. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Nemzet a társadalomban*. Teleki L. Alapítvány, Budapest.

■ Murányi István (1999): *Előítélet és sztereotípiák mai „cigányviccekben”*.

<http://www.doksi.hu/get.php?lid=3919&order=DisplayPreview>

■ Neményi Mária: *Kisebbségi identitások vizsgálata a szociálpszichológiában. Roma származású gyerekek identitásstratégiái*. http://www.mtaki.hu/doc/080611_12/rovid/nemenyi_maria_kisebbségi_identitasok.pdf

■ Orsós Anna (2008): *A senki földjén, „lebegve”! (Az első generációs roma értelmiség és a társadalmi elvárások viszonya)*. <http://www.romapage.hu/hircentrum/article/114123/73/> (2009. 02. 20.)

■ Romsics Ignác (2008): *Az etnikai ellentétek kezelésének technikái*. <http://korunk.org/?q=node/8784>

■ Szabóné Kármán Judit (2011): *„De kik is vagyunk?” Ba kon vi sam? Dá sijnyé nyisz noj?* In: *Vigilia*, 2011/3, 166. <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:TVJXn2-hVmUJ:www.szabonekarmanjudit.hu/publikaciok+&cd=2&hl=sk&ct=clnk&gl=sk>

■ Tóth Kinga Dóra (2004): *Kiemelkedett cigányok (Gypsy/Travellers) etnikai identitásának jellegzetességei Angliában*.

<http://nevtud.btk.pte.hu/index.php?mid=42&did=319>.

